

РЕЛІГІЯ ЯК ФАКТОР ЕВОЛЮЦІЇ ІНСТИТУТУ ПОКАРАННЯ

У статті розглянуто питання взаємозв'язку та впливу релігії на інститут покарання в процесі його виникнення та розвитку.

Ключові слова: інститут покарання, генеза покарання, еволюція покарання, релігія.

I. Вступ

Теорія покарання пройшла великий шлях розвитку, тому дослідження історичного аспекту цього інституту кримінального права є обов'язковою умовою для більш повного та об'єктивного розуміння його цілей та функцій у сучасному суспільстві. Дослідження передумов виникнення та розвитку покарання є необхідними для глибокого розуміння його сутності та призначення в сучасній правовій доктрині й практиці, адже вдосконалення та розробка нових теоретичних положень завжди ґрунтується на історично-досвіді.

Питанню покарання присвячено величезну кількість досліджень, які проводили як правники, так і представники окремих наук, але, на жаль, питанням історичного розвитку, як правило, приділяють недостатню увагу. Адже покарання – це один із найдавніших соціально-правових інститутів, що успадкований зі стародавніх часів та еволюціонував разом із суспільством. На кожному історичному етапі існували свої специфічні уявлення про покарання, особливо важливим є момент зародження цього соціального феномену. Більшість історико-правових досліджень є надто обмеженими, адже розглядають покарання переважно з погляду його практичного застосування та не приділяють достатньої уваги ідеологічному аспекту, що не дає можливості розкрити всієї глибини зазначеного феномену.

Одним із головних ідеологічних факторів впливу на інститут покарання є релігія, оскільки саме вона перебуває в основі системи світогляду суспільства й зумовлює більшість сфер його існування. З позицій релігієзнавства інститут покарання розглядали: Е. Бутру, С. Головащенко, П. Дмитрієв, М.-Х. Закзук, Л. Кушинська, М. Лубська, В. Ципін, М. Яворський та ін. Але цільового комплексного дослідження, яке б розглядало генезу та розвиток інституту покарання з позицій історичного взаємозв'язку його з релігією, не проводили. Тому воно є актуальним і може зробити свій внесок у сферу політико-правової думки.

II. Постановка завдання

Мета статті – дослідити взаємозв'язок і вплив релігії на становлення та розвиток інституту покарання, проаналізувати й узагальнити закономірності впливу релігії на розвиток інституту покарання в історичному процесі.

III. Результати

Говорячи про генезу інституту покарання, необхідно звернутися до історичного періоду, коли людство перебувало на стадії первісного суспільства. Традиційна матеріалістична (історико-матеріалістична, соціально-економічна, марксистська) теорія, яку вважають найбільш обґрунтованою, базується на тезі економічно-соціальних передумов виникнення більшості соціальних інститутів, зокрема покарання. Але варто зауважити, що рання історія людства є для нас умовно відомою, оскільки більшість наших уявлень про первісне суспільство ґрунтуються на археологічних знахідках та етнографічних спостереженнях за сучасними племенами, що перебувають на стадії розвитку періоду палеоліту. І спираючись на такі етнографічні спостереження, можна дійти висновку, що в основі більшості соціальних інститутів лежать саме первісні релігійні уявлення. Згідно з дослідженнями Дж. Фрезера та інших науковців, інститут покарання зародився в період палеоліту разом з проторелігійними (від грец. *protos* – перший і лат. *religio* – зв'язок) віруваннями первісних людей [1]. Ці вірування ґрунтувалися на примітивних релігійних уявленнях та містичному ставленні до тваринного та рослинного світу. Тотемізм є однією з найпримітивніших релігійно-соціальних систем суспільства, в основі якої лежить своєрідний культ тотема [2, с. 501]. Він характерний майже для всіх народів, які перебувають на первісній стадії розвитку. Тотемом може бути об'єкт або явище природи, якому плем'я надає сакрального значення, поклоняється та асоціює себе з ним. Тотемізм характеризується принципом “кровної” спорідненості племені з тотемом, саме цей принцип лежить в основі первісного механізму покарання, який відомий нам як “кровна помста”.

Кровна помста – це одна з найдавніших практик покарання, згідно з якою особа, яка вчинила вбивство, має бути вбита в порядку відплати. Якщо вбивство винного неможливе, то за принципом “кровної” відплати має бути вбитий хтось із членів його роду. Оскільки кожного індивіда розглядали як частину “кровного” об’єднання, кровна помста передбачала не право відплати, а обов’язок і закон. Кровну помсту застосовували лише відносно представників інших племен, для захисту “кровної” честі роду.

Система внутрішньородових покарань первісного суспільства сформувалася на основі табу, які виникали через ті самі проторелігійні вірування. Табу (від полінезійського *tapu* або *tabu* – заборона) – це система заборон первісного суспільства на вчинення певних дій [2, с. 483]. Табу було засобом соціального контролю та управління. Жерці та вожді племен, виходячи з раціональних чи ірраціональних міркувань, ставлячи ті чи інші заборони, встановлювали правила, що охороняли насильницько-репресивними методами. Передбачали, що порушення табу неодмінно призведе до негативних наслідків для всього роду, тому щоб уникнути кари від надприродних сил, спільнота мала сама покарати порушника. Табу можна вважати першим прототипом законодавства в історії людства, а заходи проти порушника – першою системою покарань.

Із поступовим розвитком первісного суспільства та утворенням більш складної суспільної організації кровну помсту було витіснено новими заходами покарання, що ґрунтувалися на принципі таліона. Принцип таліона (від лат. *lex talionis*, від *talio* – помста) – це принцип призначення покарання за злочин, згідно з яким міра покарання повинна повторювати або відтворювати заподіяну шкоду [2, с. 485]. Це типовий регулятивний механізм первісної епохи, який звучить як “рівне за рівне”, або більш відомий за біблійним принципом “око за око, зуб за зуб” (Лев. 24:19-20), що зустрічається в усіх стародавніх правових системах [3].

Зі становленням перших держав архаїчний інститут покарання трансформувалася в нові, складніші соціальні форми. Так, у Стародавньому Єгипті покарання розглядали як засіб впливу на душу злочинця, її виправлення або знищення; також у світоглядних уявленнях єгиптян покарання мало відновлювати порушений природний порядок. Судовий процес, як правило, відбувався в храмових судах, де суддями були жерці. Калічницькі покарання, наприклад, такі як відрізання вуха, мали сакральний характер, оскільки, за релігійними уявленнями єгиптян, за допомогою вух люди сприймали богів і могли перейти в потойбічний світ. Водночас смертну кару застосовували рідко, оскі-

льки вважали, що разом із знищенням тіла мала помирати й душа людини, тому вона реалізовувалась як ритуал жертвоприношення [4, с. 475, 493].

В Стародавньому Вавилоні покарання сприймали двоюко: з одного боку, воно було засобом соціального контролю, з іншого – було наповнене релігійним змістом і забобонами. У шумерських міфах уособленням покарання виступав бог Шамаш, який жорстоко карав і був покровителем справедливості [5, с. 21]. Вважали, що навіть сама сутність людини та її фізичний початок виникли з плоті покараного бога Кінгу [6, с. 166]. Як і в Єгипті, судову владу реалізовували жерці, і лише з прийняттям Законів Хаммурапі (XVIII ст. до н.е.) вона набула правових рис. Закони було вибито на базальтовому стовпі із зображенням царя, який стоїть перед богом Шамашем. У вступі до Законів говориться, що боги передали Хаммурапі право здійснення правосуддя. За Законами було передбачено ордалії (§ 2, 132), ритуали очищення (§ 266). Сакральне значення надавали клятві, яка могла позбавити від покарання (§ 131, 206, 227) [7].

Про релігійність уявлень ашшурської громади свідчать Середньо-ассирійські закони (друга половина II тис. до н.е.), які передбачали покарання на основі релігійних мотивів (таблиця А § 1, 2, 47), ордалії (таблиця А § 1, 17, 22, 24, 25), клятви (таблиця А § 5, 47), очищення (таблиця А § 47), відповідальність за богохульство та наклеп про нього (таблиця N). При виконанні покарань мав бути присутній жрець (таблиця А § 58) [8].

Особливо важливим для нас є старовірське право (XIII ст. до н.е.), оскільки воно в майбутньому було ідеологічною основою для формування правової етики західної цивілізації. Старовірське право базувалося повністю на релігійній основі, і його приписи розглядали як божественний закон. Перші писані закони єврейського народу виникли з релігійних заповідей пророка Мойсея (Ісх. 20-23). Поняття злочину співвідносили з усвідомленням гріха, де поряд із традиційними злочинами було передбачено страту за ідолопоклонство та підбурення до нього (Ісх. 20:4-5; Втор. 5:8-9), лжепророцтво (Єрем. 26:8-9), порушення приписів, пов’язаних із дотриманням відпочинку в суботу (Ісх. 16:23; 20:9-10), порушення закону обрізання (Бут. 17:10-14), вживання забороненої їжі (Бут. 17:10-14; Лев. 11:2-8) та ін. [3].

Стародавня індійська цивілізація розглядала покарання в контексті загальних світоглядних уявлень, де ключовим є поняття “дхарма”. Дхарма – це фундаментальний закон, який уособлює світовий порядок і гармонію. Караючу сутність дхарми втілили Закони Ману (II ст. до н.е. – II ст. н.е.), де дхарма знайшла своє вираження через

комплекс релігійно-правових приписів. Покарання відіграло ключову роль у стародавній індійській культурі, його визначали терміном “данді”, що буквально значить “палиця”, та сприймали як архаїчний символ влади й сили. Покарання персоніфікувалося, і його почали вважати уособленням дхарми, надприродною караючою силою богів і засобом забезпечення світового порядку [9].

На відміну від інших країн Стародавнього Сходу, китайська правова думка розвивалася не стільки на релігійній, скільки на морально-етичній основі та еволюціонувала під впливом поглядів філософських шкіл. Саме в Стародавньому Китаї вперше в історії відбулося розмежування релігійних і правових норм: так, позитивні норми сприймали як закон (фа), а норми, що базувалися на релігійних і морально-етичних традиціях, розуміли як ритуал (лі). В Стародавньому Китаї для визначення поняття покарання використовували поняття “бао”, яким за часів родообщинного ладу називали кровну помсту, що була традиційною та продовжувала існувати за часів розвитку державності. Китай історично мав найсуворіші покарання, а інститут покарання був політичним карально-терористичним інструментом. Філософські школи конфуціанців і легістів утворили дві протилежні течії, на межі яких і формувалася правова думка Китаю. Конфуціанці на основі вчення про світову гармонію виступали за збереження традиційних релігійно-моральних методів впливу (лі), а легісти, в свою чергу, обґрунтовували управління, що спирається на закони (фа) та суворі покарання.

Як і на Стародавньому Сході, правова думка Античності також сформувалася на релігійній основі. Перші уявлення про покарання Стародавньої Греції були засновані на міфологічному світогляді, мали ритуальні риси та сприймалися як процес очищення. Поступово відбувався відхід від релігійно-міфологічних уявлень і звичаїв, що супроводжувалося низкою кодифікацій та переосмисленням покарання. Законодавство Драконта значно обмежило кровну помсту, заборонивши самовільну розправу над убивцею, але вбивство все ще розглядали як особисту справу роду (діке), і вбивця замість кровної помсти сплачував компенсацію родичам убитого.

В Стародавньому Римі покарання також мало сакральний характер. Традиційно його визначали словом “роена”, що базувалося на уявленнях про очищення (punītio). Злочин розглядали як образу богів, тому покарання було пов'язано з прокляттями, ритуалами, коли злочинця віддавали на кару богам [10, с. 88]. В основі римської правової традиції були жерці, серед яких колегія понтифіків контролювала всю юридичну діяльність у країні. З прийняттям Законів XII таблиць було закладено основи традиції рим-

ського права [11, с. 4–15]. Понтифіки позбулися юридичної функції, виникла тенденція до розділення релігійних (fas) і правових норм (jus). Покарання набуває більш правового характеру, його починають розглядати як реакцію суспільства на дію злочинця та як юридичну санкцію. З кінцем епохи класичного римського права та переходом римської держави до принципату інститут покарання набуває політико-терористичного характеру, що ознаменувалося особливо жорстокими карами та їх театралізацією. В кінці IV ст. зі становленням християнства було започатковано деяку гуманізацію в кримінальному законодавстві: ліквідовано особливо жорстокі форми покарання, заборонено криваві вистави, але почали засуджувати за злочини проти християнської моральності. У зв'язку з цим виник цілий комплекс правових норм релігійного характеру, покарання починають застосовувати згідно з релігійними приписами християнства, і в римському праві виникає окремий розділ, присвячений релігійному праву (jus religiosum).

Спадкоємцем римської правової традиції в Середні віки стала Візантія, інститут покарання якої мав відверто релігійний зміст. Згідно із законодавчим зводом Еклоги (726 р.), “справедливе покарання” розглядали як “повернення та виправлення”, що означало повернення до Бога та праведного способу життя. Пізніше Еклога доповнилася чотирма законами, один із яких був Мойсеїв. Він мав вигляд звіду морально-релігійних “старозавітних” норм, що почали розглядати як юридичні [12].

Правова думка середньовічної Європи в ранні часи мала переважно звичаєву основу, але поступово була поглинута християнським світоглядом. У цей історичний період головним судовим органом стає християнська церква, а покарання починає заміняти боже покарання та спокутування гріха. Виникає доктрина “двох мечів”, що встановлює пріоритет церкви над державою, де меч розглядають як символ караючої влади. Середньовіччя для Європи відзначилося певною релігійною тиранією, і покарання почали наділяти сакральними рисами із застосуванням ритуалів, ордалій та епітимій.

Для Західної Європи Середні віки позначилися становленням системи канонічного права (jus canonicum), яке розвивалося під егідою католицької церкви. Традиційно покарання європейські варварські народи розуміли, насамперед, як відплату, але з прийняттям католицького християнства покарання перебувало на межі звичаєвого та канонічного права, що зумовило деякий прогрес у каральній практиці. В цей період у варварських народів виникає писане звичаєве право (варварські правди), які були переважно зводами кримінальних покарань. Однією з самих

ранніх варварських правд є Салічна правда, яка зберігала залишки язичницьких звичаїв, і судовий процес якої був пов'язаний із символічними діями, які не мали ніякого юридичного змісту [13, с. 13–58].

З IX ст. християнство активно розповсюджується на території східних слов'ян, що стає важливим фактором розвитку інституту покарання на східноєвропейських землях. Із християнізацією Русі (кінець X – початок XI ст.) та становленням Руської Правди архаїчне поняття покарання набуває перехідного характеру. Традиційним принципом покарання на Русі була кровна помста. Правда Ярослава обмежила право помсти за рівнем спорідненості: мстися могли тільки близькі родичі, якщо таких не було, то на злочинця накладали грошове стягнення на користь родичів загиблого [14, с. 33]. На наступному етапі розвитку інституту покарання кровну помсту відмінили повністю й замінили грошовими викупками, а поганські традиції поступово витіснилися традиціями візантійського права.

В період класичного Середньовіччя інститут покарання Західної Європи зазнає суттєвих трансформацій. З одного боку, покарання починають застосовувати від імені публічної влади, і воно стає засобом стримування, з іншого – зароджується новий, суто релігійний інститут покарання, який базувався на принципах канонічного права. В XIII ст. католицька церква створила Святий відділ розслідувань єретичної гріховності, або інквізицію. Це організація, що виникла як відокремлення від католицького суду та діяла майже в усіх державах Західної Європи. Вона мала розглядати питання про відхилення від офіційного релігійного вчення та протидіяти іншим релігійним течіям у суспільстві. Згодом інквізиція перетворилася в негласну судово-слідчу організацію з правом застосування тортур і страт. Із середини XV ст. відбувся розквіт діяльності інквізиції, починається період полювання на відьом, тобто масове кримінальне переслідування осіб, яких підозрювали в ересі. В цей період у суспільстві виникає масовий психоз, який підживлювався духовенством: люди вірили, що всі їх невдачі – це результат діяльності відьом і чаклунів. Публічні каральні заходи знаходять широку підтримку в населення. В цей період розробляють окрему доктрину заходів боротьби з ересю та чаклунством, створюють цілу систему тортур і покарань для єретиків.

Протидією діяльності інквізиції стали суспільні рухи епохи Просвітництва та Реформації, що виступали за обмеження церковної влади та трансформацію суспільства згідно з принципами раціональності, гуманності та природного права. Із хвилиною буржуазних революцій середини XVII – кінця

XVIII ст., де ключовою стала Велика французька революція (1789–1799 рр.), церква втратила свої позиції та була прирівняна до державної служби. В цей період починається активний розвиток правової думки та перехід карного права в повноваження виключно юриспруденції. Виникають наукові школи кримінального права, що зумовлює виникнення нових доктрин покарання.

Лише на початку XX ст. відбулося остаточне розмежування релігії та правового інституту покарання. З прийняттям французького Закону про розділення церкви та держави 1905 р., церкву формально було відокремлено від усіх інших інститутів [15, с. 33–55]. Згодом постулати цього закону було взято за основу іншими державами прогресивного світу.

Зі становленням світської державності релігія втратила можливість прямого впливу на інститут покарання, але вона все-таки має опосередкований вплив завдяки проповідуванню морально-етичних цінностей, що сприймають юристи та законодавці. Сьогодні релігійні організації беруть активу участь у процесі виправлення та ресоціалізації засуджених, здійснюють контроль за дотриманням їх прав під час виконання покарань. У деяких країнах теорія та практика покарання продовжує базуватися виключно на релігійних традиціях: так, у більшості мусульманських держав покарання перебуває в межах релігійно-правових норм ісламу. Також у культурі деяких народів глибокий відбиток залишили первісні уявлення про покарання: так, у країнах Близького Сходу, Кавказу та Італії традиція кровної помсти збереглася до сьогодні.

IV. Висновки

Отже, можемо вважати, що релігія є одним із основних факторів виникнення та розвитку інституту покарання. Починаючи з первісних вірувань, релігія та практика покарань мали тісний зв'язок, який зберігався майже протягом усієї історії людства, і лише в XX ст. інститут покарання відділився від релігії та став виключно правовим інститутом, що регулює закон.

Список використаної літератури

1. Фрззер Дж. Золотая ветвь. Исследование магии и религии / Дж. Фрззер ; пер. с англ. М. К. Рыклина. – Москва : Политиздат, 1980. – 831 с.
2. Словарь иностранных слов / под ред. А. Г. Спиркина, И. А. Ачкурина, Р. С. Карпинской. – Москва : Русский Язык, 1986. – 608 с.
3. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. – СУПЛ, 2009. – 1376 с.
4. Томсинов В. А. Государство и право Древнего Египта: монография / В. А. Томсинов. – Москва : ИКД Зерцало, 2011. – 512 с.

5. История политических и правовых учений : учебник для вузов / под общ. ред. В. С. Нерсисянца. – Москва : Норма, 2004. – 944 с.
6. Чанышев А. Н. Начало философии / А. Н. Чанышев. – Москва : Моск. ун-т, 1982. – 184 с.
7. Законы Хаммурапи / В. А. Якобсон // История древнего мира: Ранняя древность. – Москва, 1982. – С. 103–108.
8. Средне-ассирийские законы / В. А. Якобсон // Хрестоматия по истории древнего Востока. – Москва, 1980. – Т. 1. – С. 195–205.
9. Законы Ману. Серия “Антология мудрости”. – Москва : ЭКСМО-Прес, 2002. – 496 с.
10. Омельченко О. А. Римское право: учебник / О. А. Омельченко. – Москва : ТОН-Остожье, 2000. – 208 с.
11. Памятники Римского права: Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. – Москва : Зерцало, 1997. – 608 с.
12. Эклога. Византийский законодательный свод VIII века // пер. Е. Э. Липшица. – Москва : Наука, 1965. – С. 52–53.
13. Салическая правда / пер. Н. П. Грацианского. – Москва : Образц. тип. им. Жданова, 1950. – 88 с.
14. Свердлов М. Б. От Закона Русского к Русской Правде / М. Б. Свердлов. – Москва : Юридическая литература, 1988. – 175 с.
15. Понкин И. В. Столетие французского закона о разделении церквей и государства / И. В. Понкин. – Москва : Изд-во Учебно-научного центра довузовского образования, 2005. – 78 с.

Стаття надійшла до редакції 10.05.2016.

Тищенко Р. В. Религия как фактор эволюции института наказания

В статье рассмотрен вопрос взаимосвязи и влияния религии на институт наказания в процессе его возникновения и развития.

Ключевые слова: *институт наказания, генезис наказания, эволюция наказания, религия.*

Tischenko R. Religion as the Factor of Evolution of the Institution of Punishment

The article deals with the interactions and the influence of religion on the institution of punishment in the process of its formation and development. Historical preconditions and the origin of the institution of punishment are represented in this article as well.

According to the ethnographic studies first punishments were formed on a religious basis. They were based on such protoreligious beliefs as totems and taboos. Feud, the first principle of punishment, appeared due to the totem differentiations of the primitive men. The first systems of punishment were based on taboos and only tribesmen could apply them.

Legislation, religious beliefs and ancient practical traditions of punishment are also analyzed here. Religious fundamentals of Hammurabi Law, The Laws of Manu and ancient Jewish law were studied. Besides, legal and philosophical traditions of punishment in ancient China were analyzed. We investigate the religious origins of the punishment in ancient Greece and the fundamentals of punitive justice in ancient Rome.

The article also deals with the history of the medieval institute of punishment in Europe. At that time the punishment was under the influence of Christian Church. It was applied according to the biblical requirements. During this period the punishment became more religious. Different rituals and ordeals were widely used.

In the 15th century the Inquisition was in progress in Western Europe. The witch hunt began. The doctrine to struggle heresy and the system of tortures and punishment for heretics were developed.

And this process was expired after the age of Enlightenment and Reformation when the punishment became the part of law.

It may be concluded that the religion and the institution of punishment have a close historical connection. Religion became the main factor of foundation and development of the punishment institution. Religion and punishment were related during the major part of this historical process.

Only in the 18th century there was a tendency of the religion and punishment separation in developed countries. But even today punishment is influenced by religion in many countries.

Key words: *institution of punishment, punishment genesis, evolution of punishment, religion.*